

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 10/4 2021 s. 1282-1294, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ БАЙЫРҒЫ ТҮБІРЛЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Balkıya KASIM*

Ahmet BURAN**

Geliş Tarihi: Temmuz, 2021

Kabul Tarihi: Kasım, 2021

Аннотация

Бұл мақала лексикалық-семантикалық кеңістікті диахрондық зерттеу болып табылады. Семантикалық өріс дегеніміз – бір түбірден жасалған, бір мағыналық өріске жататын, белгілі бір түбірдің тіл жүйесінде әртүрлі жолмен дамуы нәтижесінде жасалған сөздер. Зерттеу барысында 'ас, көз және көру' түбір сөздері және олардан алынған сөздер құрылымдық талданды. Қазақ тілінде мұндай сөздердің мысалдары 'көр-еген-дік' және т. б. етістіктер болып табылады. Қазақ тіліндегі 'астық, көзде, көреген' және сол сияқтылар осы тамырлардан алынған сөздердің бөлігі болып табылады. Осы сыныптың көптеген лексемалары әртүрлі аффикстерді қосу арқылы етістіктерді, зат есімдерді және т.б. құра алады. Осылайша, қазақ тіліне немесе басқа түркі диалектілеріне ортақ түркі тамырына баса назар аударып, біз сол түбірдің туынды сөздерін анықтай аламыз.

Бұл зерттеуде жоғарыда аталған сөздердің түркі тілдеріндегі жалпы және әртүрлі мағыналары анықталды, сонымен қатар осы тамырлардан алынған сөздер және олардың түркі тілдерінде қолданылу салалары ұсынылды.

Түйін сөздер: Диахрондық зерттеу, сөзжасам, жалпы түркі тамырлары, туыстық байланыстар, семантика.

STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES OF ANCIENT COMMON ROOTS IN TURKIC LANGUAGES

Abstract

This article is a diachronic study of the lexico-semantic sphere. The semantic field is the words that derive from the same root, belong to the same semantic field, and are formed as a result of the development of a certain root in various ways in the language system. In the study, the root words *as* (*meal*), *köz* (*eye*) and *kör-* (*to see*) and the words derived from them have been analyzed structurally. In the Kazakh language, examples of such words are the verbs '*kör-egen-dik*' etc. '*Astık, közde, köreген*' and similar words in Kazakh Turkish are some of the words derived from these roots. Many of the lexemes of this class are capable of forming verbs, nouns, etc. by adding various affixes. Thus, emphasising common Turkic roots for the Kazakh

* Prof. Dr.; Abay Devlet Pedagoji Üniversitesi, Almatı /Kazakistan, bkasym_gosyaz@mail.ru

** Prof. Dr.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Elazığ/ Türkiye, buran.ahmet@gmail.com

language or other grounds, we can determine the derived words of the same root.

In this study, the common and different meanings of the above-mentioned words in Turkic languages were determined, and the words derived from these roots and their usage areas in Turkic languages are presented.

Keywords: Diachronic study, word-formation, common Turkic roots, cognates, semantics.

TÜRK LEHÇELERİNDEKİ ORTAK KÖKE SAHİP SÖZCÜKLERİN YAPISAL VE ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ

Öz

Bu makale, sözlüksel-semantik alanla ilgili artzamanlı bir çalışmadır. Anlam alanı, aynı kökten türeyen, aynı semantik alana ait, dil sisteminde belirli bir kökün çeşitli şekillerde gelişmesi sonucu oluşan kelimelerdir. Bu çalışmada *as* (*yemek*), *köz* (*göz*) ve *kör-* (*gör-*) kök sözcüklerinin ve bunlardan türemiş kelimelerin yapısal analizi yapılmaktadır. Kazak Türkçesindeki '*kör-egen-dik*' fiili bu sözcüklere örnek verilebilir. '*Astık, közde, köregen*' ve benzerleri bu köklerden türetilen sözcüklerden bir kısmıdır. Bu gruptaki sözcük birimlerinin çoğu, çeşitli ekler eklenerek fiil ve isim oluşturma yeteneğine sahiptir. Bu sayede biz Kazak Türkçesi ya da diğer lehçeler için ortak Türkçe kökleri saptayarak aynı kökten gelen sözcükleri belirleyebiliriz.

Bu çalışmada yukarıda belirtilen kelimelerin Türk lehçelerindeki ortak ve farklı anlamları tespit edilmiş, söz konusu köklerden türemiş sözcüklerin dildeki kullanım alanları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Artzamanlı inceleme, kelime yapımı, ortak Türkçe kökler, kökteş kelimeler, anlambilim.

Кіріспе

Тіл тарихынан дерек беретін жалпытүркілік мұралар бар. Көнежазбалар өзінің қолданылу өрісімен, жазылу ерекшеліктеріне қарай бірнеше кезеңге бөлінумен қатар, түркі халықтары тіліндегі ортақ байырғы түбірлердің негізі болып табылады. Сондықтан түркі тілдерінің ежелгі арналарындағы сөздердің құрылысын бүгінгі тілдік жүйемен салыстыра отырып зерттеу, көп жайттың негізін ашары сөзсіз.

Жалпы көнетүркі ескерткіштер тіліндегі туынды сөздердің қалыптасуы мен дамуы бүгінгі күнге дейін тек сыртқы құрылымдық жүйе тұрғысынан қарастырылып келеді, ал оның *ішкі мағыналық құрылымы* (ВФС – внутренняя форма слова) жағынан табиғаты толық танылмай келеді. Сондықтан адамзат құндылықтарының бірі болып саналатын көнетүркі ескерткіштердегі тілдік бірліктерді арнайы зерттеу, зерделеу қажеттіліктен туындайды. Ол даму заңдылығындағы мағынаның өзгеріске түсуі. Ондағы *әрбір тілдік бірліктердің* жасалу жолдары, заңдылықтары, құраушы сыңарлары, сөзжасамға қатысу деңгейі, уәждемесі, семалардың жіктелуі, мағыналық ерекшеліктері, әрбір тарихи түбірдің даму кезеңдері, семантикалық өрісі – бүгінгі тілдік қолданыстағы функционалды-прагматикалық қызметі, ұлттық дүниетанымы т.б. тұстары зерттей түсуді қажет ететін мәселелер (Баскаков, 1979).

Зерттеудің міндеттері. Түркі тіліндердегі түбірлес сөздерге лексика-семантикалық талдау жасау барысында түбірлес сөздерге *тілдік* және *танымдық* тұрғыдан сипаттама беру мен тарихи дамуын зерттеу барысында туынды түбірлес сөздерде таным нышандарының таңбалануын және түбірлестердің мағыналық-мазмұндық, семантикалық тұрғыдан өзгеріске түсуін саралау.

Теория. Тілдің сөздік құрамындағы сөздер өзгермейтін, белгілі бір сөз таптарына байлаулы емес. Тілдің тарихи даму барысында олар үнемі үздіксіз даму үдерісінде болып, бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысып, өздерінің мәні мен қызметін өзгертіп отыратын заңды құбылыс. Сөз мағынасының қалыптасуы қазақ тіл білімінің өткенімен және бүгінгі даму деңгейімен, жалпы лингвистикадағы жаңа бағыттағы парадигмаларға көшу үрдісімен де байланысты. Тілдің тұтас сөзжасам жүйесінен *туынды сөздердің* алатын орны ерекше. Лингвистикадағы ғылыми оң өзгеріс, теориялық жетістіктер *аталымдарды* жаңа қырынан тануға бағыт-бағдар берді, өйткені туынды сөздің жасалу ерекшелігі морфологиялық-грамматикалық құрылым тұрғысынан зерделенді. *Аталымдардың* (туынды лексикалық бірліктер) табиғатын айқындау сөзжасамның теориялық заңдылықтарына, мағынасы мен семантикасына қатыстылығы жағы назардан тыс қалып келді. Жалпы туынды сөздердің негізі болатын түбірдің сөзжасамдық құрылымы мен семантика мәселелерін әр қырынан танытатын еңбектер көнетүркі және ортағасырлық ескерткіштер тілін зерттеген еңбектерді айтуға болады. Оған Ғ. Айдаров, Ә. Қайдар, А. Есенғұлов, Н. Оралбай, А. Қалыбаева, Ғ. Қалиев, Е.З. Қажыбек, Ә. Кәрімов,

Б.Қасым, А.Салқынбай, Ж.Отарбаевалардың ғылыми еңбектерін атауға болады. Аталған зерттеулерде қазақ тіл білімі мен түркологияда сөзжасам тәсілдерінің негізгі мәселелері қарастырылды.

Туынды сөздер тілдегі барлық тілдік бірліктер секілді құрылымдық және мағыналық айқын тұтастықты білдіретін бір ұғымның *атауы* ретінде танылады. Осы белгісі арқылы сөз – лексема ретінде тіл жүйесіне енеді. Сөйтіп, атауыштық қызметі зат пен құбылыстың, қимылдың *мәнін* білдіру болса, екіншісі – бір реалийлерден екінші реалийлерді айыратын, ерекшелейтін *атаулық* белгісі. Қазақ тілі сөзжасамына қатысты жалпы мәселелердің көрінісі ана тілімізде зерттеле басталуы халқымыздың біртуар даңқты перзенттерінің бірі А.Байтұрсынов еңбектерінен басталады. Мұнда тілші сөз тудырушы жұрнақтардың атқаратын қызметі мен мағынасы, қажеттігі жайында бірнеше қағидаларды келтіреді (Байтұрсынұлы, 1992, 448-б). Сондай-ақ, профессор Қ. Жұбановтың «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегінде сөздің жасалу жолдары жайында бірқатар тұжырымдар айтады (Будагов, 1869-1871, 361-б).

Сөзжасамға қатысты теориялық заңдылықтар мен принциптерді, аталымдардың уәждеме және аталым теориясы тұрғысынан қарастырғанда, орыс тіл білімінде: Е.С.Кубрякова, И.С.Улуханов, О.И.Блинова, Н.Д. Арутюнова, Н.Н. Болдырев, түркітануда: Ә. Қайдар, Б. Орузбаева, Ф. Ганиев, А. Дыбо, Н. Оралбай, Е. Жанпейісов, М. Оразов, Л.Қ. Жаналина, К.Ш. Хұсайын, З. Ахметжанова, Е. Қажыбек, Б. Қасым, А. Салқынбай, З. Ерназарова, Ғ. Хасанов, А. Жаңабекова, М. Жолшаева, қазіргі түркітанудағы жаңа бағыттағы когнитивті семантика, фреймдік құрылым тұрғысынан зерттеулер: Б.Қасым, М. Чертыкова, Т. Боргоякова, А. Есипова т.б. зерттеулерінің негізгі тұжырымдары бағыт болды.

Проф. Б.Қасым түркі тілдеріндегі түбірлес сөздерді тілдік жүйедегі орнын бағамдау үшін *түбір, негіз, туынды сөз* лингвистикалық категориялардың аражігін ажыратып алуды алға тартады. 1. Түбір – сөздің толық лексика-семантикалық мағынасын білдіретін, тілдің әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең кіші бөлшегі (*Древнетюркский словарь*, 1969, 45-50) дейді. Сонымен қатар негіз толық мағыналы болғанымен, тарихи тұрғыдан түбір мен аффикстерге ажырап кетеді. Негіздерді түбірлес сөздерге топтастырғанда басқа туынды сөздермен салыстыру арқылы олардың дыбыстық құрамын ажыратылады. 2. Түбір тілдік дамуда коммуникативтік сұраныстан пайда болған әр түрлі морфемаларға ұйытқа болады. Ал негіз түбірдің динамикалық даму барысында жаңа *аталымға* (номинацияға) негіз болып, дыбыстық-морфемдік құрамы күрделене түседі. Түбірдің дамуының келесі сатысында жаңа жасалған тілдік бірлік ретінде қызмет атқарады (Жилкубаева, 1969, 101-103) деп тұжырымдайды.

Көнетүркі тілін зерттеуші маман В. Махпиров: «Чрезвычайная важность этносоциальной, этнокультурной и этнополитической значимости племен, соплеменностей и союзов племен в древнетюркском обществе приводила неизбежно к тому, что все исторические источники, не только собственно тюрские, но и китайские, арабские, персидские... и проч. фиксируют самые разнообразные данные о конкретных для данного периода общностях, которые составляли тюркоязычные племена»- деп, сол кезеңдердегі деректердің тіл үшін маңызы ерекше екенін көрсетеді (Жұбанов, 1999, 17) (курсив – Б.Қ.).

Е.Қажыбеков «алғашқы» сөздердің синкретті және көпқырлы екенін анықтаған. Бұл жайында тілшінің пікірі: ««первые» слова были семантически диффузны, синкретичны, комплексны, многоемки, так как древний человек не был в состоянии дифференцировать в своем сознании предметы от их атрибутов, действия и признаки от их носителей или производителей и др. (Э.В.Севортян, И.А.Батманов, В.Г.Егоров и др.). Одним обозначением он именовал широкие ряды объектов, идентифицируемые им по принципу сходства ассоциаций»- дейді (Қажыбеков, 1986, 97). Әрине, бұл көзқарастың негізі бар, себебі тілдік деректерге сүйенсек, олардың мағыналары жалғыз бір заттың не құбылыстың атын білдіріп қоймаған, басқа да нысандық белгілері болған. Ең негізгі тірек сөз диалектикалық заңдылық бойынша қозғалыс жүйесімен дамып отырады: «*нақтыдан* → *жалпыға*» және «*жалпыдан* → *нақтыға*» деген қағида шын мәнінде бірлікте, байланыста жүзеге асады (Қасым, 2001).

Э.В.Севортян «жуық мағыналардың ажырауы» (Қасым, 2010, 433), Н.А. Баскаков «түбір соңындағы дыбыстардың сөзжасамдық көне әдісі» деген пікірлер арасындағы сөздердің нұсқалары, дыбыстардың фонетикалық өзгерістері әр түрлі тайпалардың жіктелуінен пайда болып, ал туыс тілдерді ажырататын дыбыс сәйкестіктері айырым белгісі өз кезегінде әрбір тілдің ішкі фонологиялық дамуына негіз болғандығын атайды (Қасым, 2019, 16).

Түбірлес сөздер – тілдік жүйедегі белгілі бір макросеманы түбірдің жан-жақты дамуынан қалыптасқан, бір *семантикалық өрісте* жататын *ортақ семалы* туынды сөздер. Түбірлес сөздерді анықтауда бір *семантикалық өрісте* жатқан туынды сөздердің мағыналық жағынан жақын, синонимдік қатар құрай алатын сөздердің жиынтығын атауға болады. Қазақ және түркі тілдеріндегі түбір мағынасының дамуы жалпы семантикалық

өрістің қалыптасуына, дамуына ықпалы мол, тығыз байланысты. Ал түбірдің дамуы түбірлес сөздердің жасалуы мен ұрылымынан көрінеді. Мысалы, *көз, қарақ, жанар*, т.б. *Семантикалық өріс* түбірден тараған қазақ тіліндегі түбірлес сөздерді *жинақтаушы, анықтаушы* ретінде қызмет атқарады.

Талқылау. «АС», «КӨЗ», «КӨР» сөздеріне құрылымдық талдау

Түбірлес сөздер – тілдік жүйедегі белгілі бір макросемалы түбірдің сема – фонеморфологиялық дамуынан пайда болған, бір семантикалық өрісте жататын ортақ семалы туынды сөздер. Түбірлес сөздер сөзжасам процесінің жемісі болғандықтан, сөзжасам тәсілдерінен түбірдің парадигмалық қатарын: **Көр** → *көр/ген/ді* → *көр/ген/сіз* → *көр/ген/сіз/дік* → *көр/гіз/у* → *көр/гі/сіз* → *көр/гіш* → *көр/е/ген* → *көр/е/ген/дік* → *көр/ер/мен* → *көр/е/сі* → *көр/к/ей/т/у* → *көр/к/ем/де* → *көр/к/ем/дік* → *көр/к/ем+өнер* → *көр/ме* → *көр/н/ек/сіз* → *көр/сет/у* → *көр/у* → *көр/іс/у* → *көр/іс/тір/у* → *көр/сет/іл/у* → *көр/ші/лес* → *көр/ші-қолаң* → *көр/ік/тен/дір/у* → *көр/ік/ті* → *көр/ін/у* → *көр/ін/іс* т.б. (*күл-* → *күлкі, келеке, қалжың, қылжақ* семантикалық өріс), синтагмалық тізбегін (*тіре-* → *тіреу* → *тіреуіш*; *же-* → *жем* → *жеміс*), синтагмалық жұбын (*ұш-* → *ұшақ* → *ұшқыш*; *ек-* → *егін* → *егінші*, *бөл-* → *бөлек* → *бөлім*; *шық-* → *шығын* → *шығыс* т.б.) құрай отырып жасалады.

Ас. *Ас салып жейін деп ең қылып табақ?* (М.-Ж. Көпеев); *Бойына жесең інжір сіңеді асың* (М.-Ж. Көпеев); Л. Будагов сөздігінде: «*кир.* араб. *асъ*, пища (у *кирг.* *асъ* называется только, пища изъ мясо или говядины) *асъ* – приготовить (пищу), курить табакъ, велъ Ётъ сварить чай» т.б. бірнеше мағынасы аталады (Қасым, 2021, 793). Арабша «дәм», «тағам» деген сөздің қазақша мағынасы – «ас», «тамақ». **Дәмді** жоғары тұтатын қазақ «дәм татып кет» деп жатады. Қастандық қылған кісіге «дәм атсын» дейді. **Ас**, «тамақ, дәм» көптеген түркі халқына *ортақ атау* болған. Қазақ «ас» деп: *таңғы шай, түскі ас, кешкі ас*, ал қонаққа беретін тағамды «қонақасы» - деген. А. Жылқыбаеваның «Түркі тіліндегі *ас, тағам* сөзінің семантикалық өрісі» – деген мақаласында: Э.В. Севортян **ас** лексемасының «*ас//аш/а: с/а: ш* түркі тілінде бар сөздерді жан-жақты қарастырғаны, **ас** сөзін көне ирандық лексемадан ауысқанын атайды. **Ас//аш** сөзі өзінің бастауын басқа тілден алғанымен ең алдымен көзге түсетіні ол түркі тілдеріне ғана емес, Алтай семьясына, монғол, маньжур және Корей тілдеріне тез тарап кеткендігін, сөйтіп, **ас** этимоны а: ш жеті семантикалық мағыналық тобы барын және түркі тілдерінде **ас** сөзі түрлі мағына береді: орталық мағынасы: піскен *тамақ, тамақтану, палау* (орта Азия), күріштен, жармақтан істелген тамақ, кеспе (ет), асылған ет; периферийлік мағынасы: тамаққа әзір емес дәнді-дақылдар, бидай, нан, әртүрлі араласқан тамақтың түрі, малға беретін жем, бау-бақша жемістері т.б. атап көрсетеді (Қайдар, 2005). Э.В. Севортянның айтуынша **ас//аш** көне пехлевен тілінен ауысып түркі тілінде етістік атаулы омоним болған. Ол бірден атаудың аты мен етістіктің «тамақтану» және «жеу» мағынасын берген. Э.Севортян жанама түрде болсын мынандай мысал келтіреді: *ашіч аш+(и)ч* «шөңке» деген тұрмыстық тұтынатын құрал мағынасында қолданылатынын айтады. **Ас** түбірінен туынды сөздер: *аса, асату, астық, асқазан, асхана, асыра, асам, ашқарақ, (аскерне баи.), асар, шаһар* (үйғ) ұжымдық көмек: үй тұрғызу, мал қырку, мал сауу, егін жинау т.б. *асаба, асадал, аскөк* (укроп). Қазақ тілінде: *ас қайыру, ішкен асын жерге қою, таспен атқанды аспен ат, асына қарап қызын ал* деген этнофразеологизмдерді бас-басына атап өтеді (Махпиров, 1998, 310-314). **Ас** этимонының этимологиясын топонимикамен

байланыстырып қарастыратын тілшілердің пікірі де кездеседі. Мысалы, *Алтын – асар, Жеті – асар, Қос – асар, Томпақ – асар, Қарала – асар, Қара – асар, Сорлы – асар*. «*As → pır, угощение, званный обед; qalı asqa bedlär oqısa seni ели беки позовут тебя на пир; olardın birisi küdänkä aš ol / sünnät aši ja toқura oқul` один из них (пиров) свадебный или же по случаю обрезания или рождения сына` [ДТС, с. 61], куман. аш бәрүрмән` я даю пир` [РСл, I, с. 585]» - деп түркі тілдерінде *ас* көбіне *тағам, тамақ* мағынасын беретінін нақты мысалдармен түсіндіреді (Севортян, 1958, 73-75).*

«**Көз**», «**көру**» – әрбір тілдегі үлкен, мазмұнды, ұлттық бедері айқын негізгі аталымдардың бірі. Оның әмбебаптық та, бірегейлік те табиғаты, сипаты көпқырлы. Бейвербалды коммуникациядағы көздердің рөлі мен қызметі туралы да соны айтуға болады. Өйткені *көз* – өздігінен-ақ мол ақпараттың көзі. Сондықтан да ол әрқашан күрделі зерттеулердің нысанында тұрады.

Диакронияда туынды сөздердің негізгі қолданысын зерттеу (эпидигматикалық байланыстарды анықтау).

Сөз-атаудың этимологиясына тарихи деректер келтіріліп, талдау және сөз мағынасының шығу тарихы қарастырылады, оның уәжділік белгілері айқындалады.

KÖZ *глаз*: *körür közüm körmaz teg...* – зрячие глаза мои.. словно ослепли (КТБ) *künka bagsa köz qamar* – если смотреть на солнце в глазах рябит (МК I) [ДТС, 320].

Академик Ә.Қайдар түбірдің құрылымы мен оның бірнеше мағынасын мына тұрғыда қарастырады: «**Көз** [köz] 1) *глаз, глаза* (человека и животных), *око*; 2) *перен. исток, источник, начало* (ручья, богатства, знания и др.); 3) *ушко, отверстие, глазок* (иголки, кольца и др.)» (Севортян, 1974, 227).

ГӨЗ турк., тур., тур.диал., аз., гаг., кум., **гөз'** ктат., кар.к., кум.; **köz** уйг.диал.; **qüz** сал.; **qoz** сал., кум.хак., саг. **күс** тат.диал., **күс** чув.

1. **А.** *Глаз(а), око* (в анатомическом и общеупотребительном значениях); *глазок* – аз., гаг., кир., каз., ног., алт., чув. **Б.** *Отверстие* – турк., аз., каз., ног., алт., чув; *окно* – тур.диал., кум.; *окошечко* – кум.диал.; *раствор* – аз.; *дырочка, дыра* – турк., аз., алт., алт.диал., чув. **В.** *Ушко* – турк., тур., кир., каз., ног., ккал., баш., сал., хак.; *петелька* – кир., баш., чув.; *петля силка* – кир.; *узел основы* – чув.; **Г.** *Источник, родник, ключ* – тур., аз., каз., ног., уйг., уйг.диал.; *исток ручья* – аз., каз.; **Д.** *зерно* – Буд.; *крошка, крупинка* – тат.диал. **Е.** *Полынья, места с открытой водой среди болота* – тат. диал.;

2. *Взгляд* – кум., ног., уз., алт., алт.диал., сал., чув.; *взор* – аз., кум., ног., уз., чув.;

3. *Зрение* – турк., ног., баш., алт., алт.диал., чув., *восприятие*

4. *Глазной* – турк., гаг., кум., уз.; *оптический* – гаг.;

5. **А.** *Часть целого* (почка листьев, ушко иголки, поставка мельницы); *один из мелких предметов*; **Б.** *Отделение* – турк.; *отделение* (шкафа, стола и проч.) – тур., аз.; *закрома в амбаре* – гаг.; *сусек, секция, отделение в зернохранилище* – гаг.; *комната* – тур.диал.; *ячей* – турк., ног., баш., чув; *очок* (улья) – алт., алт.диал.; *надвижной ящик* – тур., аз.; *полка* – тур., аз.; *звено* – чув.; *часть оконного переплета* – гаг.;

6. *Чашка весов* – тур., аз., *одна половина переметных сум* – кир.;

7. Арка, пролет – тур., аз.;
8. Яма, бассейн – тур.;
9. Сама вещь – кир-каз.;
10. Мазь (в картах) – алт.,
11. Сторона, конец – ТS;
12. Лучшее создание, венец создания – аз.;
13. Фунт – алт. диал.; [ЭСТЯ; 60-61].

Ежелгі көне ескерткіштердегі мәтіндегі деректерде *көз* мағынасы ғана сақталған болса, басқа көне және ортағасыр ескерткіштеріндегі мәтіндегі деректер көп жағдайда мағынасы белгісіз, тек дереккөз ретінде көрсетілген. Сонымен қатар *көз* сөзі лексикаланған тіркес ретінде мәтінде жиі қолданыс тауып, мына етістіктермен көбірек тіркескен: **ач-, аларт-, ыз-, йару-, кыл-, кемиш-** және осыған ұқсас барыс септігімен тіркескен **козке**, күрделі сөз түрі: **коз қарак** және т.б. кездеседі. Э.В.Севортян: «Кроме имени *гөз* ~ *көз* ...реален, по-видимому, также омоформный глагол, который выявляется из следующих своих производных: тур. диал. **göze – göz-e** – *родник, фонтан, протока*; **gözen** - *родник*, **gözmek** - *фонтан, маленькая дыра, коз-мэх дыра, ноздри* аз. диал., **күз-мэк отверстие** в стене конюшни для сбрасывания навоза аз. диал.» [ЭСТЯ, 61] деген дәйектерді келтіреді.

Көр= ет. 1. *Көзбен байқау, бағдарлау, байыптау.* Мысалы, Биік жақпардың қуысындағы сауысқанды *көрдi* (К.Оразалин, Ақ жазық). Алқына шапқан Әлмағанбет тас үйдің басқышында тұрған Кәкітайды *көрдi* (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Қарау, көзбен шолу.* Мысалы, Әзімбай кешелер өзі де жалғыз шолып, егінді *көріп* қайтқан (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** *ауыс. байқау, тырысу.* Мысалы, Арман, ұнатсаң менің бір ойым бар. – Айт, ақылдасып *көрейік*, - деді Арман (Н.Оразов, Дос.). **4.** *ауыс. бастан кешу, өткеру.* Мысалы, Дәмін татып байдың да, жарлының да, Даусын естіп арсыздың да, арлының да, Ердік біздер жақсыға, жаманға да, *Көрдiк* біздер бәрін де, барлығын да (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тепкі емей немене, он жеті ауылдың *көргенi* (М.Әуезов, Абай жолы). **5.** *ауыс. айыптау, жазғыру, кінәлау.* Мысалы, Қозыбақ ауылы жақында бір топ мал жоғалтып, соны тағы келіп Бақтығұлдан *көріп*, қадала бастайды (М.Әуезов, Қараш.). Аудан көлеміндегі ағайын-туыстары Тайжанның үй тұрмысының жүдеулігін қызынан – Раушаннан *көредi* (З.Шашкин, Сенім). **6.** *ауыс. есептеу, санау, білу, тану.* Мысалы, Сыйлы қонақ, қош келдің, Жоғары шық, бар дайын. Ақын ұлы дос елдің, Бауырындай *көр* дәйім (І.Мәмбетов, Өсиет) [ҚӘТС, 332].

КÖR- 1. *Видеть, смотреть: körür közüм körmöz teg ... bolti* зрячие мои глаза стали ... словно невидящими (КТб₅₀); *ol meni kördi* он видел меня (МК II 8); *qa[ju] kisi keä edgü körmäsär* если кто-либо не будет хорошо видеть вечером (Rach I₃₃); *bu menij jiti qiliçimîn körüñlär* посмотри (те) на этот мой острый меч (Uig I 41₁₄); **2.** *Повиноваться, подчиняться: tabuç qağanqa körmis* они подчинились кагану табгачей (КТб₈); *qor meñä körti* все подчинились мне (КТб₃₀); *türk bodun tabuçqa körür* ерті тюркский народ подчинялся табгачам (Тон₁); **3.** *Испытывать, иметь: on oq bodun emgäk körti* народ десяти стрел испытал трудности, лишения (КТб₁₉); *ketän kördi kerägü jüdti* он встретился с трудностями, шатер взвалил [на себя] (МК I 404); *keç kördi* ер мужчина испытывал

затруднения (МК II 283); **4.** *Слушать, воспринимать*: bu savü körüp услышав эти слова (Suv 617₁₃); **5.** *Загадывать*: tavar tegärä körsär если загадают в отношении имущества (ТТ VII 29₁₅); **6.** *в знач. служ. глаг.*: jellü kör попытайся отправиться (Тон₂₆); baqa körgil emdi uqa sınaju теперь попробуй посмотри, вникая во все и проверяя (Юг С₉₉) [ДТС, 317].

КӨР- `(у)видеть` см. **ГӨР-** то же [ЭСТЯ, 116].

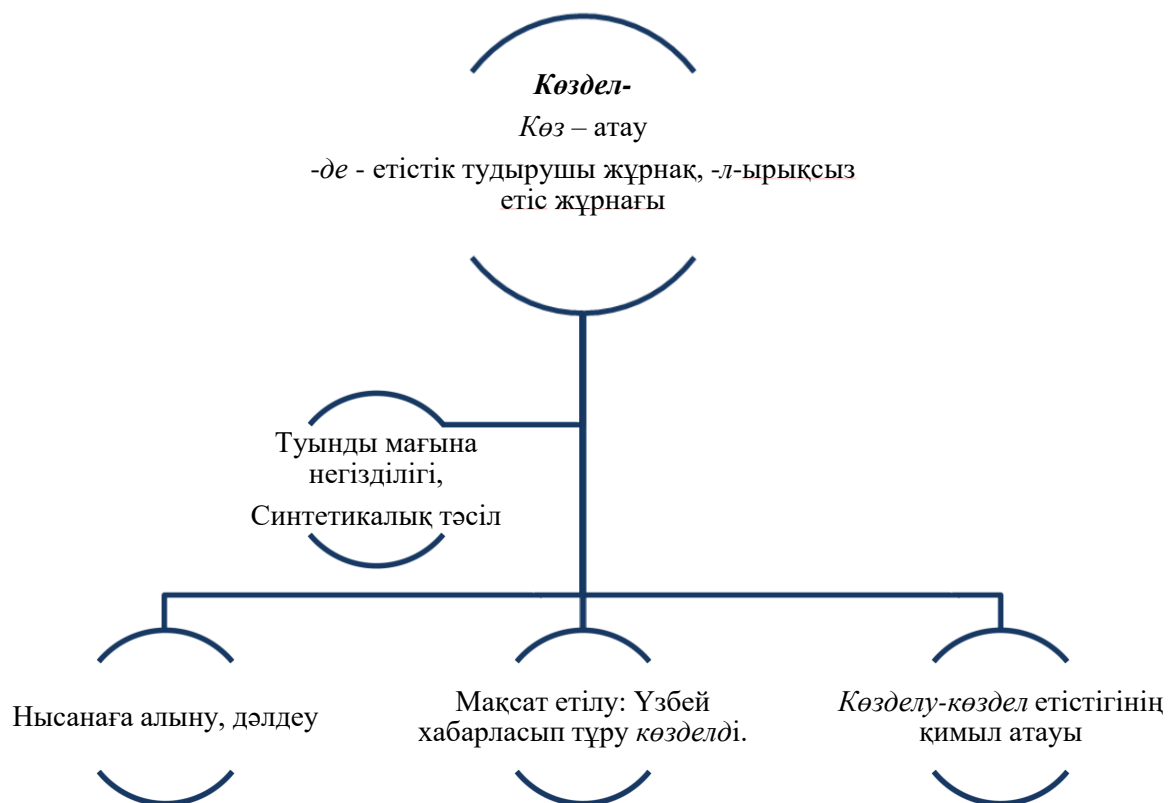
Мәндес сөздер:

➤ **Қара**= ет. 1. *Көз жіберу, назар аудару*. Рабиға біресе Дәуғараға, біресе Әміржанға қарайды (Б.Майлин, Шығ.), [3.303].

➤ **Байқа**= ет. **1.** *Сезу, аңғару, көру*. **2.** *Абайлау, сақтану*. **3.** *Қадағалау, тексеру* [8, 98].

➤ **Бағдарла**= ет. **1.** *Белгілі бір бағытты айқындау, анықтау*. **2.** *ауыс. Болжам жасау, болжау* [8, 95].

Сызба, 1

Кесте, 1

ҚҰРЫЛЫМЫНА сөзжасамдық ұясына қарай талдау

Түбір	1-саты	2-саты	-саты	4-саты	5-саты
КӨР=	көрген	-ді	-лік		
		-сі			
		-сіз	-дік		
	көргіз	-у			
	көргі	-сіз			
	көргіш	-сі -тік			
	көре	-ген -геш -н -сі -шек -шік	-деу -ді -еу	-лік	
	көрер	-мен	-дік		
	көрме	-сымақ			
	көр	-нек	-сіз -те -ті -і	-н -лік -ле -лік	-у
	көрсө	-т	-кіш	-сіз	
	көр	-у -іл -ім -ін -ші	-ші -дік	-у	
	көрші	-лес -лік	-тік		

Қорытынды.

Түбір негіздерге қазіргі тілінде дербес сөз, лексикалық бірлік ретінде жеке қолданыла беретін *түбір тұлғалар* жатады. Бұл сөздер қазіргі тілде әрі *түбір* әрі *негіз* түрінде қызмет етеді.

- ◆ туынды түбірлес сөздер тарихи тұрғыдан түркі тілдеріне ортақ екені көрінеді;
- ◆ туынды түбірлес сөздер – тіл дамуының қазіргі жағдайын танытатын және тілдің құрылымдық жүйесінің біртұтастығын көрсететін бйырғы түбір тұлғалар;
- ◆ түбірлес болатын сөздердің табиғатын қазіргі және тарихи тұрғыдан талдай отырып, түбірлес сөздерді танытынатын мағынаның дамуы, ондағы семантикалық мәнді тудырушы жұрнақтың қызметі айқын дәлел бола алады;
- ◆ семантикалық өрістің архитиптерден, түбірлерден тараған түбірлес сөздерді жинақтаушы, анықтаушы ретіндегі қызметі көрінеді.

Олар сөзді тұлғалап келгенде, сөздің түбір тұлғасы болып саналады да, жаңадан сөзжасам тұрғысынан *туынды сөздердің негізгі*, соның негізін қалаушы өзек-тірек тұлға болып танылады. Сол себепті ондай сөздерді әрі *түбір*, әрі *негіз* деп есептелінеді, яғни олар *түбір негіздер* деп аталады.

Туынды сөз сөзжасамдық тәсілдер арқылы жасалап, соған қарай олардың түрлері: **туынды түбір, туынды сөздердің** түбірін анықтауға тарихи тұрғыдан зерттеп дәлелдеуді қажет ететін этимологиялық талдаумен қатар, синхронды *сөзжасамдық* және морфологиялық талдау (морфемдік), яғни сөздің қазіргі кезде толық түсінікті түбірлерін ғана бөліп көрсету амалы көзделеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Байтұрсынұлы, А. (1992). *Тіл тағылымы*. Алматы: Ана тілі. (Baytursinuli, A. (1992). *Til tağılymı*. Almatı: Ana tili.)
- Баскаков Н. А. (1979). *Историко-типологическая морфология тюркских языков*. Москва: Наука. (Baskakov, N. A. (1979). *İstorniko-tipologičeskaya morfologiya tyurkskix yazıkov*. Moskva: Nawka.)
- Будагов Л.З. (1869-1871). *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. 2 тома. – Спб., 1869-1871 (Budagov, L. E. (1871). *Sravniteliny slovar turecko-tatarskix nareçiy*. 2 toma. Slb.)
- Древнетюркский словарь*. (1969). – Ленинград: Наука. (*Drevnetyurkskiy slovar* (1969). Leningrad: Nawka.)
- Жилкубаева А. (1969). *Семантические поле слова АС “ПИЩА” в тюркских языках.// Проблемы этимологии тюркских языках*. – Алма-Ата: Наука, 1990. (Jilkubaeva A. (1969). *Semantiçeskie pole slova АС “PİŞŞA” v tyurkskix yazıkaх. // Problemi etimologii tyurkskix yazıkaх*. Alma-Ata: Nawka 1990.)
- Жұбанов, Қ (1999). *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Ғылым (Jubanov, K. (1999). *Kazak tili jönindegі zerttewler*. Almatı: Ğılım – 518 B.)
- Кажибеков, Е.З. (1986). *Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках*. Алма-Ата: Наука. – 270 с. (Kajibekov, E. Z. (1986). *Glagolno-imennaya korrelyatsiya gomogennix korney v tyurkskix yazıkaх*. Alma-Ata: Nawka.)
- Қайдар Ә. (2005). *Структура односложных корней и основ в казахском языке*. – Алматы: Арын. (Kaydar, Ä. *Struktura odnoslojnyx korney i osnov v kazahskom yazıke*. Almatı: Arın. 295 b.)
- Қасым, Б. (2001). Ішкі мағыналық құрылым – күрделі сөздердің мағынасын құрастырушы бірліктер. // Абай атындағы АЛМУ, *Хабаршы*. Филол. ғылымдар сериясы. – Алматы, 2001. № 1 (3). – 19-22 б. (Kasım, B. (2001). *Işki mağınalık kurılıм – күrdeli sözderdin mağınasın kurastırışı birlikter*. Abay atındağı ALMU, *Xabarşı*. Filol. Ğılımdar ceriyası. Almatı. № 1 (3), s. 19-22)
- Қасым, Б. (2019). *Қазақ тілінің сөзжасамы*. Қарағанды: Medet Group ЖШС. (Kasım, B. (2019). *Kazak tiliniñ sözjasamı*. Karağandı: Medet Group JŞS)
- Қасым, Б. (2021). *Когнитивті семантика. Оқу құралы*. – Алматы. (Kasım, B. (2021) *Kognitivti semantika. Oku kuralı*. Almatı.)
- Қасым, Б.Қ. (2010) *Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным* (Зерттеулер). Алматы: ЖК Волкова А.В. (Kasım, B. K. (2010). *Kürdeli atalıм jasalıмı: kognitivti-diskursktık ustanım* (Zerttewler). – Almatı: JK Bolkova A.B.)

Махпиров, В.У. (1998). *Древнетюркская ономастика* (источники формирования, особенности функционирования, структурные типы и смысловые модели). Автореф. докт. дисс. – Алматы. (Makhpirov, V. U. (1998). *Drevnetturkskaya onomastika* (istoçniki formirovaniya, osobennosti funkcionirovaniya, strukturnie tipi i smislovie modeli). Avtoref. dokt. diss. Almatı.

Севортян Э.В. (1958). *Аффиксы глаголообразование словообразование в азербайджанском языке*. – Москва: Восточная литература, 1958. (Sevortyan, E. V. (1958). *Affikci glagodoobrazovanie slovoobrazovanie v azerbaydjanskom yazıke*. Moskva: Bostoçnaya literatura.)

Севортян, Э.В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. – М.: Наука, 1974. (Sevortyan E. V. (1974). *Etimolojiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov*. M.: Nawka.)

Сөздіктер: (Sözdikter):

ДТС – Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с. [ДТС]. (DTS – Drevneyturksiy slovar. Leningrad: Nawka, 1969. 676 c.)

ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 767 с. [ЭСТЯ]. (ESTYA – Sevortyan E. V. Erimolojiçeskiy slovar tyurkskix yazıkov. M.: Nawka, 1974. 767 s.)

ҚТС – Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б. (KTS- Kazak tiliniñ sözdigi. Almatı: Dayk-Press, 1999. 776 b.)

ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. (KTTS – Kazak tiliniñ түsindirme sözdigi. Almatı: Gılım, 1974-1986.)

ҚТӘС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. М-О. / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б. (KTÄS – Kazak edebi tiliniñ sözdigi. On bes tomдық. 11 tom. M-O. / Kurast.: J. Mankeeva, S. Bizakov, E. Jünisbek jene t.b. – Almatı: Arıs, 2009. 752 b.)

ҚТӘС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том. К-Қ. / Құраст.: Қ.Күдерина, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. – Алматы: Арыс, 2007. – 744 б. (KTES – Kazak edebi tiliniñ sözdigi. On bes tomдық. 8 tom. K-K. / Kurast.: K. Kudevinova, O. Jubaeva, M. Jolşaeava jene t.b. – Almatı: Arıs, 2007. 744 b.)

ҚТСС – Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі. 2-бөлім/ құраст.: А.Б.Салқынбай. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 418 б. (KTSS – Kazak tiliniñ sözjacam sözdigi. 2 bölüm / Kurast.: A. B. Salkınbay. – Almatı: Kazak universiteti, 2016. 418 b.)

ФС–Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б. (Keñesbaev I. Kazak tiliniñ frazeologiyalık sözdigi. Almatı: Gılım, 1977. 712 b.)

Extended Abstract

The study is the diachronic study of the lexical semantic field. As one of our common heritages, ancient inscriptions are sources that provide important information about the history of Turkic language. They also form the basis of the ancient common origins in the languages of the Turkic peoples. Therefore, there is no doubt that the comparative analysis of the word structures in the ancient inscriptions with modern Turkic language systems will shed light upon several issues.

The formation and development of the derived words in the old Turkic sources have been discussed only in terms of form, but their semantic structure features (ВФС – внутренняя форма слова - the internal structure of the word) have not been evaluated yet. Studies on the structure of derived linguistic units has neglected the theoretical laws of word formation and meaning. Therefore, linguistic units in the ancient Turkic inscriptions, one of the important values of human history, need to be examined specifically.

Ways of formation, rules, level of participation in word derivation, semantic classification, semantic features, developmental stages of each historical root, semantic field, pragmatic function in today's language, etc. can be regarded as issues needs to be examined. In the study, it is aimed to analyze the cognitive features of the derived cognate words by considering their historical development and to reveal semantic changes as well as describing the linguistic and cognitive features of the cognate words in Turkic languages.

The words in the vocabulary of the language do not change and do not always belong to specific word class. In the course of the historical development of the language, it is a natural process for these to change from one word class to another by showing continuous development and to change their meanings and functions over time. The formation of the meaning of the word is related to the past and current level of development of Kazakh language, as well as the transition process to new paradigms in linguistics in general.

Derived words have a special place in the word formation system of the language. The positive changes in the field of linguistics and the developments in the theoretical field have allowed the derived lexical units to be handled from a different perspective, because the formation rules of the derived words are examined in terms of their morphological and grammatical structures. In the studies aiming to reveal the nature of the derived lexical units, the theoretical laws of word formation and meaning has not been sufficiently studied.

Studies examining the language of Old Turkic inscriptions and medieval monuments by linguists such as G. Aydarov, A. Kaydar, A. Yesengulov, N. Oralbay, A. Kalıbayeva, G. Kaliyev, Ye. Z. Kajıbek, A. Kerimov, B. Kasım, A. Salkınbay, J. Otarbayeva can be regarded as studies that clarify the word formation and meaning of the roots as the basis of derived words from various perspectives. In the aforementioned studies, the basic issues of word formation methods in Kazakh and Turkish linguistics are discussed.

Derived words are accepted as the names of concepts that represent a clear structural and semantic integrity as all units in the language. Thanks to this feature, it is included in the language system as a lexeme. Therefore, its first function is to express the entity, event and action itself, its second function is to separate one reality from another.

The cognate words are the words derived from the same seme belonging to the same semantic field, which are formed as a result of the development of a certain root in various ways in the language system. The development of the basic meaning in Kazakh and Turkish languages is closely related to the formation and development of the meaning field. It is possible to see the development of the root from the formation and structure of cognate words. The meaning field is the concept that determines the cognate words derived from the same root and gathers them under one roof.

In the study, the root words aş (meal), köz (eye) and kör- (to see) and the words derived from them have been analyzed structurally. If these are considered in the word formation and grammar system of Kazakh, here the word type class with various systems, to which lexical units such as astık, közde, köregen belong becomes evident. Verbs, nouns and other word types can be derived by adding various suffixes to most of these lexical units. It is possible to identify words derived from the same root by determining common Turkic roots from the stems in Kazakh or other Turkic languages.

Derived cognate verbs are the words that are formed by a derivation suffix. These words may have different meaning in different Turkic languages. For example, the basic meaning of the word aş (meal) in Turkic languages is “cooked food”, “to eat”, “rice “(Central Asia), “a meal prepared from rice and grains”, “a meal of noodle with meat”, and “meat to be boiled”. As a connotation, aş also has meanings such as “cereals”, “wheat”, “bread”, “various mixed foods”, “animal feed”, “garden fruits”. There are many other words derived from the root aş such as asa- (to eat), asat- (to have somebody to eat), astıq (grain), asqazan (stomach), ashana (dining room), askök (dill).

In this study, the common and different meanings of the above-mentioned words in Turkic languages were determined, and the words derived from these roots and their usage areas in Turkic languages are presented. With a diachronic approach, information about the etymology of the words was given while the use of derived words was discussed, and the date the meaning of the word formed and the features that were effective on the formation of a certain meaning were determined during the analysis.

In the analysis, the structure of the derived words according to the word formation stages, and the formation and the properties of the derived meanings are discussed.